

Szakály Ferenc

az MTA levelező tagja

TÖRÖK KORI TÖRTÉNELMÜNK KRITIKUS KÉRDÉSEI

Elhangzott 1997. február 7-én

A politikum és immár a gazdaság folyamatos nyomását itt nem számítva, főként két tényező homályosíthatja el a történeti tisztánlátást, beleértve a szakemberek tisztánlátását is. Az egyik a túlzó hagyománytisztelet, amely legszívesebben a történetileg berögzült kép színezgetésére, jobb esetben pontosítgatására korlátozná a történész illetékességét. A másik egy nevesincs – jobb híján túlzóan alternativistának nevezhető – szemlélet, amely egyre-másra olyan intézményeket, elveket és magatartásformákat kér számon a polgári előtti korokon, amelyek akkor még nem létezhetek.

Az *intézménytörténet* látszatra túlon túl távol, valójában azonban veszélyesen közel áll azokhoz a szférákhoz, amelyeket e torzító szemléleti tényezők érintenek. Bár kutatási témaként a „legporosabbak” közt tartják számon, általában szorosabb kontextusban áll a mindenkori mával, mint számos más társdiszciplínája. Egyenes következménye ez a társadalmi szerződés értelmében létrejött termelési, igazgatási és politikai konstrukciók lassú, jobbára a jelenig nyúló fejlődésének, minek folytán egy-egy intézmény (vagy jogutódja) mai kedveltsége közvetlenül is visszasugárzik jelen megítélésére, sőt a vele foglalkozó kutatásokra is.

Ez persze nem több a történész mindennapi munkáját amúgy is nyugtázó kellemetlen mellékkörülménynél. Az azonban, aki – mint jómagam – az elmúlt évtizedekben, a magyar történeti ismeretterjesztés hőskorában gyak-

ran szembesült az eleven olvasóval, aligha fogja alábecsülni a tradicionalizmus nehézkedési erejét. Bizonyára lesznek hát, akiknek örömeire szolgál, hogy ezzel a tényezővel szinte percről percre kevésbé kell számolnunk, hiszen az a korosztály, amely a nemzeti önazonosság-tudat integer részeként élte meg és gyakorolta a történelem iránti köteles érdeklődést, kihalóban van. Belőlem ez felettébb vegyes érzelmeket vált ki. Pusztulásával ugyan vitathatatlanul leszűkül az elmúlt évtizedekben oly sokat és oly szenvedélyesen, bár nem mindig egészen korrekt kritériumok alapján ostorozott „nacionalista jelenségek” bázisa, ám vele együtt elvész a magyar történettudomány azon egyedülálló jellemvonása is, hogy volt – és e pillanatban még van is – szakmán kívüli olvasóközönsége, ahogy mondani szokás: volt rá társadalmi igény. (A hangsúly a volt szócskán van, mert az utána következő generációkat oly jól sikerült denacionalizálni, hogy magától a történelemtől is elfordultak, s nem sok illúzióknak lehet afelől, hogy az elkövetkezőkben éppen olyan közönség nélküli, visszhangtalan közegben dolgozunk majd, mint amihez nyugat-európai és amerikai kollégáink már rég hozzászoktak, s akik általában csak a „beavatottak” számára emészthető szakzsargonban – egymásnak írnak.)

Az alábbiakban lesz majd összeütközésem a túlzó tradicionalizmus egyik-másik megnyilvánulásával is, első számú vitapartnerem azonban ezúttal a másik szélsőség – a túlzóan alternatívista felfogás – lesz. Ennek a szemléletmódnak gyökerei az akkor még nagyon is virulens feudalizmussal folytatott küzdelemig, az aufklárizmusig és a klasszikus liberalizmusig nyúlnak vissza. Miután ez a küzdelem – az utóbbiak győzelmével – már rég lezárult, ideje volna felülvizsgálni toposzait is. Azt, hogy a médiák gátlástalanul használják e megfellebbezhetetlen igazságként közkézen forgó téveszméket, még hagyján, az azonban, hogy újkoros kollégáink is hajlamosak elsiklani a hozzájuk kapcsolódó pozitív kutatási eredmények fölött, legalábbis súlyos inkollegialitás, de mondhatnók szakmai felelőtlenségnek is.

Újabbán megrökönyödve észlelem, hogy a korábbi korszakok legáldozatosabb, szerzetesi alázatú kutatóinak egyike-másika is szégyenlős vállvonogatással tudatja, hogy nem szimpatizál választott témájával, miközben jól tudom: boldogtalanná válnának, ha eltílnák őket, hogy vele foglalkozzanak. (Amivel persze nem akarom azt sugallni, hogy pl. az angol és francia forradalommal foglalkozóknak rajongani kellene azon „hősök” iránt, akik vadállati őrjöngéssel kaszabolták le vagy ágyúzták szét a gótikus szobrok fejét, s Isten óvjon az Adolf Hitler vagy Joszif Viszarionovics Sztálin – s az utánuk színre lépett tömeggyilkosok végeérhetetlen sorának valamelyik tagja – iránt lelkesedő „történészekről” is.)

Céлом persze nem lehetett más, mint hogy ezen „elátkozott” témáknak is biztosítsam, ha nem is az „ártalmatlanság vélelmét” – hiszen minden emberi

találmány tökéletlen –, de legalább az előítélet-mentes vizsgálatokhoz való jogát. (Amelyeknek természetesen nem kell szükségképp pozitív eredményt hozniuk.)

*

Szemléltető példaként ezúttal a török kort választottam, s előadásom jobbára a saját részkutatásaim során támadt feszélyezettség-érzetből táplálkozik. Ha előadásom néhol netán apologetikusnak hat majd, azért a felelősség azokat az elődeinket terheli, akik az összképet egykor eltorzították.

Ami immár mai mondandóm hátterét illeti, csak emlékeztetek az alábbi mozzanatokra: 1526-ban a török hadsereg játszi könnyedséggel szétverte a Magyar Királyság haderejét, amely ebből a vereségből soha többé nem tudott talpra állni. 1526 és 1541 között a Porta katonailag és politikailag egyaránt leiskolázta nemcsak a magyar rendeket, hanem a trónöröklés útján a magyar politikai tényezővé vált Habsburgokat is. 1541-ben a szultán kénye-kedve szerint átszabta a korábban egységességéről híres királyság területét; az így létrejött három részből kettőt saját – közvetlen, illetve közvetett – fennhatósága alá helyezett. A harmadik részt birtokló Habsburgok mind katonailag, mind diplomáciailag nehezen nőttek fel a feladathoz: a megmaradt Magyar- és Horvátországot sokáig szedett-vedett védelmi vonal és gyengén szervezett katonaság védelmezte a világ legerősebb hadseregének folyamatos terjeszkedési kísérleteivel szemben. Bécs csak az 1570-es éveket követően tudott kidolgozni hatékony stratégiai elképzeléseket és hozzákezdeni megfelelően kiépített, egységes határvédelmi szervezet felállításához.

Természetesen nem véletlen, hogy csak ekkor. Hiába volt a három földrészre terjeszkedő Habsburg Birodalom a törökhöz mérhető hatalom – ők ketten messze-messze kiemelkedtek a korabeli „mezőnyből” –, ha erőforrásait nem itt, a dunai fronton, hanem a nyugat-európai küzdelmekben hasznosította, jobban mondva: pazarolta el. Az átcsoportosítás csak azután kezdődött meg, hogy a Német-római Birodalom koronája Toledóból átkerült Bécsbe. Ám ekkor is csak szerény eredményeket hozhatott, hiszen a pénzügyi források java része a spanyol Habsburgoknál maradt, akik mellett az osztrák ág, lényegében Spanyolország bukásáig, szegény keleti rokonnak számított. Mindenesetre arra az osztrák Habsburgoknak erejéből is futotta, hogy – a magyarok aktív közreműködésével, a Német-római Birodalom és mások (elsősorban a pápaság) segítségével – Magyarország közepe táján feltartóztassa a török előrenyomulást.

Ez is azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a Magyar Királyság „kompországgá” válik. Ez utóbbi szempontnak történetírásunk a legutóbbi évtizedekig kevés figyelmet szentelt. Pedig a török előrenyomulással nemcsak katonai fenyegetés járt, hanem könnyen megeshetett volna az is, hogy a megnyílt déli és keleti hatá-

rok mentén a magyar társadalom áltóhelyében „átúszik” a nyugat-európai régióból a kelet-európaiba. Közérthetőbb módon: balkanizálódik. Nyugat- (Szűcs Jenő felfogása szerint: Kelet-Közép-), illetve Kelet-Európa határa ugyanis részben a középkori Magyar Királyság déli és keleti határai mentén – a Száva, az Al-Duna és a Keleti-Kárpátok vonalán – húzódott. Azzal, hogy a törökök – ebben a kontextusban Kelet-Európa (ázsiai színekkel ékes) képviselői – bekebelezték az ország középső részét, tulajdonképpen Kelet-Európa határait tolták előre észak felé. S a török nyomás intenzitásától függött, hogy a szultán által életre kényszerített Erdélyi Fejedelemség arculata mennyire hasonul majd keleti szomszédaiéhoz, a román vajdaságokéhoz.

Ilyen körülmények között már az is csodaszámba megy, hogy a két, egymással birkózó hatalmas által folyamatosan letaposott porondon a történetileg szervesen kifermálódott magyarországi struktúrákból, a társadalomból és intézményekből maradt valami. A valóságban azonban nemcsak egyes elemeket, hanem az *egészet* sikerült átmenteni – a maga tendenciáival és hivatalaival, hibáival és erényeivel –, sőt még fejlődni is képes volt. Ennek a furcsa jelenségnek a leírása alkotja mai előadásom gerincvonalát.

A Mohács előtti magyar hatalmi viszonyokat mindeneke előtt az addig közmondásosan szilárd királyi hatalom térvesztése és a nagybirtok elöretörése jellemezte. Az 1526. évi kettős királyválasztás utáni küzdelem tág teret nyitott, kivált az arisztokrácia ambícióinak, hiszen az egymással vetélkedő királyok hatalma odáig terjedt, ameddig híveik birtokaié. A nagybirtok térnyerésének a folyamata azonban, paradox módon, azután teljesedett ki, hogy Habsburg Ferdinánd egyedül maradt a küzdőtéren. Mivel Bécsben tartotta udvarát, eredendően a nyugati és északi határ menti arisztokrácia támogatására szorult, amely hovatovább az önálló német tartományokéval vetekedő nagyságú birtokokhoz és előjogokhoz jutott.

Jellemző módon azonban ez a tendencia csak a Király-hágón inneni részen érvényesült, hiszen – mint arról az alábbiakban institucionális vonatkozásban lesz még szó – ez a fejlődésében külön utakon járó tartomány a középkorban azért nem igényelt különleges kormányzatot, önállósulása után pedig azért válhatott a lényegében korlátozatlan fejedelmi hatalom mintországává, mert a mindenkori uralkodó és ennek családja volt a legnagyobb birtokos. Az itteni nagybirtokosok magyarországi társaikhoz hasonlítva elesettnek számítottak.

Folytatódott a köznemességnek a Jagelló-korban kezdődött – egyelőre inkább tumultuózus országgyűlési jelenetekben, semmint alkotásokban jelentkező – emancipálódása is. Paradox módon nem a nagybirtok ellenében, hanem részben annak keretei között, részben pedig ahhoz kapcsolódva. Szembetűnő, hogy a hatalmas katonai terheket viselő, sokszor a határon kívülre

került udvar helyettesítését is ambicionáló nagybirtokok egyre több környékbeli közép- és kismemest tudtak foglalkoztatni. A lényegét azonban Kubinyi András ismerte fel éles szemmel: a nagybirtok szolgálatában állók elnevezés-váltása – *familiáris* helyett immár inkább *szervitornak* mondták őket – az alkalmazás minőségében bekövetkezett változásokat rejt. Vagyis: a köznemes alkalmazott „családtagból” szerződéses alkalmazottá vált, aki évente nyilatkozhatott arról, hogy fenn kívánja-e tartani a megállapodást vagy sem. Bár a nagybirtok – lévén ura általában egyben a vármegyéje főispánja, sőt nemritkán valamelyik katonai kerület főkapitánya – paralizálhatta a köznemesi szervezet szerepváltását, azok a nemesi vármegyék, amelyekben nem volt egyeduralkodó nagybirtok, vagy az egymással vetekedő nagybirtokok mintegy kioltották egymás erejét, a köznemesség politikai emancipálódásának fontos bázisaivá váltak. (Azokat, akik hallották Engel Pál barátom székfoglaló előadását, emlékeztetem, hogy ekkor záródott vissza az a folyamat, amely a 14. században jószerevével a kismemesség teljes „nemtelenítését” eredményezte.) Ez azonban már 17. századi fejlemény volt.

A legmeghökkenőbb, hogy a török hódítás és az ország hadszíntérré válása nem törte derékba azt a paraszti fejlődést sem, amely elsősorban a szarvasmarha-tenyésztéshez és az áruforgalomhoz kötődött. Szinte hihetetlen: a 16. századi bel- és külkereskedelem legfőbb tényezője – közvetlenül a városi polgár után – a mezővárosi paraszt-polgár volt. Felértékelve a mezővárosokat, rendkívül dinamikus folytatódott a magyarországi városhálózat – vagyis: a piacközpontok rendszerének – spontán átszerveződése is, amely kiterjedt a megszállt országrészekre is.

*

Ami az *institucionális oldalt* illeti: más és más módon itt is a korábbi tendenciák továbbfutását regisztrálhatjuk. (A „továbbfejlődés” kifejezést szándékosan kerültük.) A legerősebben Erdélyben – ahol számos korszerűtlen, sőt avatag intézményt konzerválódott –, de a Habsburg-uralom alatti királyi Magyarországon is meghatározónak bizonyult. A leírást – mint a legfontosabbal – az utóbbival kezdjük.

Az Európa-szerte terjedő bürokratizálódás a 16. század első harmadában érte el Nyugat-Európa keleti végeit, azon belül a bécsi Habsburg-adminisztrációt. Sorra alakultak azok – a kollegiális elven és a szakmai munkamegosztáson alapuló – központi kormányzervek, amelyeknek illetékességi köre elvben kiterjedt az egész dunai Habsburg-monarchiára (de a Német-római Birodalomra nem). Ez a központosítás – nevezzük így – már születésétől fogva szervi hibás volt, hiszen az egyes tartományokban – kivált a Magyar Királyságban – „elfelejtették” kiépíteni közép- és alsófokú végrehajtó szervezeteit.

A közös uralkodó éppúgy személyében állt szemben tartományaival – amelyek külön ország- vagy tartománygyűléseket tartottak, adómegszavazási joggal rendelkeztek, s külön alkuban álltak a központi kormányzervekkel –, mint a perszonáluniós formában kormányzó középkori uralkodók. Ahogy a középkor öröksége volt a velük szemben álló rendi intézményrendszer is. Hogy ez utóbbi struktúrájának milyen erőtartalékai voltak nemcsak – mint hinni szokás – a Magyar Királyságban, hanem sokáig a cseh-morva és az osztrák tartományokban is, jól mutatja, hogy a 17. század első negyedében a dunai monarchia lényegében tartományai rendi szövetségévé alakult át. A Magyar Királyság a maga átmentett rendi struktúrájával csak azután vált különleges jogállásúvá a birodalmon belül, hogy Bécs 1620-ban leverte Csehország függetlenedési kísérletét, s egy füst alatt megtörte az osztrák rendek hatalmát is.

A Magyar Királyságban a központi kormányzervek közül csupán az Udvari Kamarának, a *Hofkammern*nak és az 1556-ban felállított Haditanácsnak, a *Hofkriegsrat*nak voltak helyi leágazásai. Az előbbie a pozsonyi Magyar Kamara és (1567-től fogva) annak szepesi kirendeltsége a maga vámszedő és birtokigazgatási apparátusával, az utóbbié pedig a közvetlenül a Hofkriegsrat felügyelete alá tartozó, főkapitányságokba osztott magyarországi végvári szervezet. Hogy ezek mennyiben voltak Bécs kiszolgálói – jóllehet már abban a korban is gyakran így minősítették őket –, könnyen megítélhető abból, hogy vezetésük és tisztikaruk – leszámítva a kényessége miatt következetesen „megbízható” idegenek által irányított kassai és győri, Horvátországban pedig a károlyvárosi főkapitányság felső vezetését – a magyar arisztokráciából és nemességből (amellett a hierarchiából) került ki. (Egy jellemző apróság ifjú kollégám, Pálffy Géza legfrissebb eredményeiből: a magyar országgyűlés még a várfeladó magyar főtisztek feletti bíraskodás jogát is visszaszerezte magának a Haditanácstól. Az erő és egyben az elvtelen nemesi szolidaritás jele, hogy másfél század alatt egyetlen magyarországi országlakost sem végeztek ki indokolatlan várfeladás címén, miközben a más elbírálás alá eső idegeneket, például a Győrt feladó Ferdinand Hardegg grófot és a Kanizsát csaknem két hónapig védelmező Georg Paradeisert a Haditanács, esküszegés címén, rövid úton hóhérkézre adta.)

Bár a hívek nélkül maradt katolikus hierarchia is erős pozíciókkal rendelkezett, többnyire arisztokraták közül kerültek ki a rendi főméltóságok (élükön a nádorral, s ha az nem volt, a királyi helytartóval, az országbíróval stb.), a hivatalnokok pedig – éppúgy, mint azoknak a nemesi vármegyéknek a tisztségviselői, amelyeket egyébként a központi kormányhatóságok afféle ingyenes közép-szintű végrehajtó szervekként messzemenően belevontak a maguk ügyeibe – javarészt nemesek voltak. Sommázva: a magyar nemesek nem vágytak bécsi hivatali karrierre, jóllehet erre Ferdinánd uralkodása idején jó esélyük volt,

viszont az egész katonai, központi és helyi igazgatási és jogszolgáltatási rendszert meghatározta a magyar arisztokrácia és nemesség érdekszövetsége.

A legközvetlenebb kapcsolat Bécs és Magyarország között – az uralkodó személye mellett – a valamelyik magyar főpap vezetésével működő Magyar Kancellária volt, ennek jogköre azonban kimerült az uralkodói akarat és kegy közvetítésében. Jellemző, hogy az uralkodó leghatékonyabb fegyvere az országgyűlések szüneteltetése és a nádori (tulajdonképpen: királyhelyettesi) méltóság betöltetlenül hagyása volt. Az utóbbi időtartamát csak a politikai érdek korlátozta – a 16. század második felében negyvenhat esztendeig (1562–1608) nem volt az országnak nádora –, a diétát azonban nem lehetett a végtelenségig mellőzni, hiszen adóra mindig szükség volt, amit – éppen a központi kormányzat kiépületlensége miatt – az országgyűlés hozzájárulása nélkül nem lehetett beszedni.

Minden híresztelés ellenére az Erdélyi Fejedelemség a 17. században nem amiatt válhatott a magyar rendi és a protestáns vallási érdekek külső támaszává, mert intézményi fejlődése dinamikusabb, államgazdasága fejlettebb volt, mint az úgymond Habsburg-elnomás alatt sínylődő királyi Magyarországé. Rövidebben fogalmazva nem azért, mert a politikai sikerei mögött a magyarországinál jobban kifejtett (korábbi felfogás szerint: korai abszolutista) kormányzat és struktúra állott. Valójában pontosan fordítva volt: a fejedelem mint az ország nyomasztóan legnagyobb birtokosa kénye-kedve szerint játszadozott a rendekkel, köztük legtekintélyesebb tanácsosaival és köztisztviselőivel is. Az országgyűlést ugyan évente többször összehívta, de nem azért, mert politikai támogatásra volt szüksége, hanem azért, mert az erdélyi jogalkotás rég meghaladott módon, egyedi szinten rendezte a felmerült ügyeket. A fejedelmi kancellária alig volt szervezettebb egy magyarországi vármegyéénél. A fejedelem jószerevével egyedül intézte – s maga körmölte, javítgatta – diplomáciai levelezését, s az egyéb írásbeli munkában is csak néhány titkár segítette, minden szakosítás nélkül. A fejedelem olyannyira nem igényelt semminő tanácsot, hogy a fejedelmi tanácsosi helyek egy része állandóan betöltetlenül állt, s olyan fontos döntéseknél is figyelmen kívül hagyta tanácsosai ellenvéleményét, mint az 1657. évi lengyelországi hadjárat. Mindezt akár elszomorítóknak is mondhatnók, és a túlzott centralizáltság és a fejedelmi túlhatalom okán akár a „balkanizódás” jeleként is felfoghatnók, e helyütt azonban a dolog másik oldalát kell kiemelnünk: a török függés ellenére valóságos rezervátuma maradhatott a középkori magyarországi hivatalszervezet betokosodott maradványainak.

*

Itt egy rövid kitérő erejéig meg kell szakítanunk gondolatmenetünket, hiszen téziseink telibe találták a Király-hágón inneni és túli tradicionalizmus leghektikusabb pontjait. Történészörökben ugyan már egyetértés uralkodik a tekintet-

ben, hogy Magyarországon külső segítség nélkül legfeljebb néhány évig tarthatta volna magát a hódítókkal szemben, sőt – talán – abban is, hogy ezért a külső segítségért meglehetősen kis árat fizetett. A tájékozott közvélemény azonban tapasztalatom szerint még csak odáig jutott el, hogy már elfogadja, hogy nem feltétlenül csak rossz várható Bécs felől, de manapság is szentül meg van róla győződve, hogy az ország 1918-ig Habsburg-iga alatt „sínylődött”. A török korra nézve a közvélekedések szelíden kritikus leírásában felülmúlhatatlan Mikszáth Kálmán ezt így fogalmazta meg: „Hiszen ennek az országnak [...] egyedüli támasza az ellensége volt. [...] Eddig csak azért bánt csínján a magyarokkal Bécs, mert megvolt a lehetőség, hogy a török kaftányba kapaszkodnak, aki mindig kész volt egy kis kellemetlenséget csinálni a németnek, valahányszor akarták. Hej, bizony a török olyan szükséges volt a politikában, mint a háztartásban a só.” A „jó a török a háznál”-felfogás hívei csak egyet felednek el. Nevezetesen azt, hogy az országon belüli nemzetiségi egyensúly megbomlásáért – a tradicionalisták másik legfőbb sérelméért – vagy 80%-ban úgyszintén a nyugatinál kíméletlenebb török hadvezetés a felelős. Nem tagadható, hogy a pusztítás rettenetes művéből a nyugati zsoldosok, sőt a magyar katonák (kivált a 16. századi szabad hajdúk) is jócskán kivették részüket. Önmagáért beszél azonban, hogy a középkori magyar településhálózatot az ún. „tizenöt éves háború” (1593–1606) roppantotta meg, kivált amiatt, hogy a Porta rendszeresen itt teleltette ki az esztelen pusztítás mestereit, a krími tatárokat. Igaz viszont, hogy Erdély ugyanekkor bekövetkezett pusztulásáért viszont a bécsi hadvezetés felelős, ám az is igaz, hogy a népességpusztulás messze a korábban feltételezett 50% alatt maradt. (A hadszíntérré vált területek mindenkinek kiszolgáltató lakossága eddigre már megtanulta, hogyan kell félrehúzódnia a csapások elől.) Ez a képesség élteti azt az anti-habsburgianus körökben oly népszerű rögeszmét, miszerint az ország pusztulásáért nem is a másfél százados török megszállás, hanem az ún. felszabadító háború (1683–1699) során idevetődött német haderő okolható.

Szó, ami szó: az erdélyi fejedelmek elmondhatták, hogy „jó a török a háznál”, hiszen valóban a potenciális török védelem tette lehetővé, hogy a nagy 17. századi európai háborúk idején a megtorlás veszélye nélkül hátba támadhassák a Habsburgokat, s tőlük több vármegyényi területet csatolhassanak a fejedelemséghez. E levezetés mind a mai napig éles tiltakozásokat vált ki erdélyi kollégáinkból (is). Ez tökéletesen érthető, hiszen számukra a történelem, kivált Erdély 16–17. századi teljesítménye az önazonosság-tudat, sőt a túlélés legfontosabb tartópillérei közé tartozik. S tökéletesen igazuk van abban, hogy magunk adunk fegyvert az eszközökben nemigen válogatós román nacionalizmusnak mindennemű magyar törekvéssel szemben. Magyarázható álláspontjukat maximálisan tiszteletben tartva is az a véleményem, hogy keveset koc-

káztatunk: a kisépi nacionalizmusok nem az ellenfél „elszólásaiból” építkeznek – bár ötleteket kétségtelenül kaphatnának tőle, ha egyáltalán figyelnének rá –, hanem egyfajta öngerjesztéssel alakítják ki minden történeti valóságtól elszakadt teóriáikat.

Visszatérve a fősodorhoz, halljanak csodát: megélték a magyar intézmények az úgymond minden tőle idegent szétzúzni igyekvő, közmondásosan expanzív török berendezkedés mellett/alatt is. Párhuzamosan a török birtokhasznosítási rendszerrel mindenekelőtt fennmaradt az eddigi birtokmegosztás (aminek folyamatosságát a másik két részországban senkinek sem jutott volna eszébe kérdésessé tenni). A török földesúrnak – legyen az akár maga az állam is – ennek minden konzekvenciáját el kellett fogadnia; beleértve azt is, hogy a magyar földesúr apparátust tart fenn a megszállt területen, s időről időre magyar katonákat küld alattvalói megregulázására. (Sőt, a magyar végváriak hódoltságai kóborlásainak az ilyesfajta földesúri megbízások bizonyos legalitást adtak még a török hatóságok szemében is.) A megszállt területen elvben érvényben maradt valamennyi érdekelt magyar intézmény és törvényhozás illetékessége is. Ez a folyamat a 17. századra odáig fejlődött, hogy az újraélelt határ menti nemesi vármegyék egyszerűen kivették a jogszolgáltatást és a közigazgatást a tényleges urak, a megszállók kezéből. Sőt ezeknek tudomásul kellett venniük a helyi magyar önkormányzatok – részben öntevékeny, részben kívülről vezérelt – tevékenységét is.

Akárhogy kerülgetjük is a dolgot, mindenképpen arra a következtetésre jutunk, hogy igencsak szilárd alapokon kellett nyugodnia a középkori magyar társadalmi és intézményrendszernek, ha az országra zúdult állandó csapások ellenére fennmaradt, sőt, a nemzetiségi összetétel kedvezőtlen változásai ellenére, fejlődésképesnek bizonyult. Nyilvánvalóan megfelelt a társadalom velük szemben támasztott igényeinek is, hiszen az adott körülmények között, csupán erőszakkal aligha lehetett volna fenntartani. Vagyis: mai terminológiával élve olyan széles körű legitimitást élvezett, hogy a kor két legerősebb világhatalma sem tudta kivetni sarkaiból. Egy-egy rendszer legitimitása megítélésének kritikus pontja, hogy mennyiben veendő számításba: élvezte-e az alávetett rétegek és csoportok legalább egy részének bizalmát is, vagy elegendő hozzá az uralkodó osztály elismerése.

E nyomasztó – tudomásom szerint eddigelé fel sem merült – kutatáselméleti kérdést azonban ezúttal nyugodtan félresöpörhetjük. Hangozzék is bármily hihetetlenül, bizonyítható, hogy nemcsak a városi polgárság, hanem a mezővárosi cívis- és a falusi paraszttársadalom is tiszteletben tartotta – más szóval: elfogadta – a fölébe boltozódó magyar feudális rendszert, annak összes, számára kedvezőtlen mellékhatásával együtt. Igaz, bizonyítékunk a globálisak közül

való, de eléggé megszívlelendőnek tűnik. Ha ugyanis a magyarországi job-
bágy-parasztság elviselhetetlennek és kilátástalannak érzi sorsát, tömegesen
átállhatott volna a törökhöz, illetve a zavaros politikai viszonyok között némi
siker reményével indíthatott volna fegyveres felkeléseket, ám egyik lehetőség-
gel sem élt.

Ennek magyarázata messze vezetne, egyes elemek azonban minden
bizonnyal szerepet játszottak az esetleges elégedetlenség tompításához. Így pl.
az, hogy a pénzesebb gazdák előtt – elsősorban gazdasági sikerek révén, de
városba költözéssel, földesúri tisztségvállalással, majd nemességszerzéssel is –
nyitva állt a felemelkedés útja. Aki így nem érvényesülhetett, ám nem tudott
megbékélni függő helyzetével, hajdúnak vagy katonának állhatott, s széles
rétegek rendelkeztek a szabad földesúrváltás jogával. A nagybirtok – amelyről,
sajnos, nem szólhatunk érdemében – ügyesen váltogatta a korbácsot a mézes-
madzaggal. Nemcsak azzal, hogy nem akadályozta alattvalói gyarapodását – a
szarvasmarha-kereskedés a 17. század végéig paraszti kézen maradt, a nagybirtok-
okon mindig lehetőség volt a nem egészen törvényes „szerzésre” stb. –,
hanem a gazdaságon kívüli durva kényszert képviselő úriszék mellett – kapaszkod-
janak meg – bizonyos fokig felvállalta a szociális gondoskodást is.

A parasztság sorsára vonatkozó jelzések – főként a 16. században – oly mér-
tékben ellentétesek valamennyi eddigi ismeretünkkel, illetve olyannyira ter-
hesek a belső ellentmondásoktól, hogy üzenetüket egyáltalán nem lesz
könnyű dekódolni. Egyre erősebb a benyomásom, hogy egy egészében emel-
kedőben levő társadalomra utalnak, amely a politikai viszonyok gyökeres meg-
változásával a benne rejlő lehetőségeknél sokkalta lassabban bontakozott ki,
mint rendes körülmények között, ám magát a tendenciát sokáig a török hódít-
ás és a folyamatos háborúskodás sem tudta derékba törni. Hogy ez a tendencia
szárnyaszegetté váljék, ahhoz az előbbi negatív tényezők mellett a „tizenöt éves
háború” pusztításaira és az addig a magyar gazdaság keze alá dolgozó nyu-
gat-európai demográfiai robbanás és az agrárforradalom megtorpanására is
szükség volt. Könnyen meglehet, hogy Kulcsár Péter tolla egy alapigazságra
futott rá, amikor a Jagelló-korról írott könyvét így zárta: „Az ország ekkor pró-
bált átállni egyik lábáról a másikra. Eközben érte az iszonyatos erejű lökés.
Olyan lökés azonban, amit két talpon állva sem viselhetett volna el.” Ehhez
csak annyi hozzátennivalóm van, hogy a szemléletes kép nemcsak a megyei
nemességre vonatkoztatható, hanem az egész közösségre, s hogy az egyensúly
áthelyezése végül is megtörtént, csak az alapállás sikeredett kevésbé szilárdra,
mint amilyen lehetett volna...

Az a – meglehetősen elterjedt – felfogás, amely úgymond mint a szakszerűt-
lenség, a korrupció, a brutalizmus és a nepotizmus melegágyáról csupán

fanyalogva, lekicsinylően hajlandó nyilatkozni a török kor magyar intézményeiről, persze nem egykori eredményességüket vitatja, hiszen annak felismeréséig rendszerint el sem jut. Valójában nem is érdeklik a rá vonatkozó eredmények, hiszen kész, öröklött értékítéleteket fűz csokorba. Mivel vitathatatlanul itt született meg az az arrogáns „úri Magyarország”, amellyel utóbb minden előretökölő politikai mozgalom szembe találta magát, s amely lényegében 1945-ig megrontotta megannyi jobbra vágyó plebejus szája ízét, ennek a megközelítésnek undorát eleve kiterjeszti az előzményekre is. Ilyeténformán kérdésünk immár ismét ismeretelméleti távlatokba vész: hány évtizedre vagy századra csatolhatók vissza a történetírásban a negatív vagy pozitív fejlemények? Tartósan negligálhatunk-e olyan tényezőket, amelyeket a kortársak – minden tökéletlenségük, helyenként embertelenségük ellenére is – használhatónak ítélték, sőt amelyekkel többé-kevésbé elégedettek voltak? Nem lévén kenyerem az ismeretelmélet, adekvát válaszom nincs, csupán figyelembe ajánlom ezeket a szempontokat mint olyanokat, amelyeknek következetes végiggondolása messzemenően befolyásolhatja a múlttól alkotott képünket.

*

Az elkötelező állásfoglalástól ugyan tartózkodni igyekszem, ám hogy világosabb legyen, az eddigi horizontális megközelítés helyett egy vertikális példával szolgálnék: a nemesi vármegyék 17. századi működése megítélésének új szempontjaival. Tudatosan választottam ki a magyarországi feudalizmus leggyűlöltebb intézményét, amelynek későbbi kritikusan olyan megfellebbezhetetlen tekintélyekre hivatkozhatnak, mint Eötvös József és más centristák. Persze ők nem történeti, hanem aktuálpolitikai kérdésként találták szembe magukat a fejlődés kerékkötőjévé vált dszentri e fellegváraival, s így aligha volt elvárható tőlük, hogy a múltra is érvényes, kiegyensúlyozott képet adjanak róla.

Mi azonban most a két évszázaddal korábbi vármegyéről kívánunk szólni, immár több mint egytucatnyi korabeli közgyűlési jegyzőkönyv regesztái alapján, amelyek – némi túlzással szólva – a tekintetes vármegye teljesítményének nemcsak a ponderálását, hanem feladatkörökre bontott, statisztikai szintű mérését is lehetővé teszik.

A legutóbbi szakirodalmi fejlemények nem mondhatók különösebben biztatóknak, hiszen megerősíteni látszanak azt a sok rosszat, amit a vármegyéről valaha is mondtak. Varga János – jórészt ugyanezen források minuciózus elemzésével – kimutatta, hogy a 17. század elején a vármegyék fáradoztak legszorgosabban a jobbágyságnak költözködési jogot biztosító törvények hatálytalanításán. E megállapítás értelmezésénél azonban figyelembe veendő, hogy ez a „tizenötéves háború” utáni évtizedekben történt, amikor is csodaszámba menne, ha a

köznemesség nem próbálta volna meg a maga eszközeivel röghöz kötni legértékesebb kincsét: a munkaerőt. Elsősorban a nagybirtokkal szemben védekezve, amely könnyebben megengedhette magának, hogy kedvezményekkel kösse magához a saját és a mások jobbágyait. Az *universitas nobilium* ugyanis – mint latin neve is mutatja – eredetileg a köznemesség érdekvédelmi testülete volt. Elsősorban legsajátabb szervezetein, a nemesi vármegyéken keresztül; s itt ismét kiugrik egy történeti-módszertani kérdés: hogyan ítéljük meg egy intézményt, amely hatékonyan képviselte azokat az érdekeket, amelyeknek képviselőit létrehozta, ha ezek nem is voltak éppen a legnemesebbek?

Metodológiai bölcselkedésekre azonban ezúttal sincs szükség, hiszen az említett jegyzőkönyvek alapján bizonyítható, hogy a nemesi vármegyéknek a 17. században vajmi kevés ideje és energiája maradt a népnúzásra és egyéb „nemes” elnyomó funkciók gyakorlására. Bejegyzéseik túlnyomó része politikailag semleges, passzív – a hiteles helyek gyakorlatára emlékeztető – szolgáltató jellegű eljárásra utal. Az igencsak takarékosan felépített – mintegy tíztagú – tisztikar idejét leginkább tagjainak bejelentései (tiltakozásai, tiltásai, ügyvédvallásai) – azaz a közhitelű funkciók gyakorlása – kötötték le. Ami fennmaradt, arra pedig igényt tartottak a központi és rendi kormánysszervek, amelyek e korban már úgy rendelkeztek a vármegyékkel, mintha azok tisztségviselői az ő fizetett tisztviseleik lennének. A megbízások közül a legerhebb feladat az állami adó, illetve a közvetlenül a katonaság ellátására kivetett termények stb. behajtása volt. (Aminek révén viszont módja volt védelmezni az adóalapot az állammal szemben ön maga érdekében.)

Jogszolgáltatási kötelezettségének lelkiismeretesen, de láthatólag komoly erőfeszítések árán tett eleget, pedig tagjai sűrűn fordultak hozzá, hogy igazságot tegyen köztük. Büntetőpereket viszonylag ritkán, általában saját tagjai ellen kezdeményezett, jobbágyok ellen csak az esetben emelt vádat, ha az érintett földesúr nem volt hajlandó eleget tenni ebbeli kötelezettségének. (Igaz, hogy a vármegyei tisztségviselők aktívan részt vettek az úriszékek munkájában, nem azért azonban, hogy végre kiélhessék népgyűlöletüket, hanem mert jelenlétük a törvényességet volt hivatott biztosítani.) A tisztségviselők évente fillérre elszámoltak a kezükön forgott százalmasan csekély összegekről. Lehet, hogy imitt-amott saftos sikkasztási ügyek is kibuknak majd, a jelképes tiszteletdíjjal kárpótolt vármegyei tisztségviselők inkább a köz szolgálainak, semmint a közhalalom haszonélvezőinek tűnnek.

Meglehet, a már évtizedek óta a rég elporladt vármegyei tisztviseleik között forgó történész elfogultságából fakad, jellemzőbbnek érzem ezek átlagára Kazinczy Ferencnek nagyapjáról a *Pályám emlékezetében* adott rajzát, mint Eötvös főszolgabíró-képét: „Náddal földött, vályogból rakott házában, patriárkai

felsősséggel éle, bírája, békéltetője, tanácslója az ügyefogyottaknak, perlekedőknek, osztozkodóknak, kik idegen vármegyékből is, több napi járóföldekről, hozzá folyamodtanak, bízva elhíresztelt egyenességéhez, tudományához. Bért, ajándékot senkitől nem veve; sőt ő tartá őket cselédjeikkel, lovaikkal, amíg a pör előtte lefolyt, s nem különben a tehetősbekeket, mint a szegényt. Szolgabíró és a helységek bírái, az egész tájon hozzá küldék a vétkeket, s ő a kisebb vétkek elkövetőit, s ahol bővebb vizsgálatra nem vala szükség, bottal büntetgeté, rettenetes mennydörgések közt, de mindig szelíden. Vagyonával keveset gondola; ménese, gulyája, nyájai örömeire voltak, nem haszonra; pásztorai számolának, amint magoknak tetszett, hívtelenségeiknek villámlások és mennydörgések voltak büntetései, s a szolgálatból kiesés. Szérűje gazdagon rakva asztagokkal s széna- és szalma-kazalokkal, pincéje tele borral, vermei étellel, s ezeket a szükség idején inkább nyitá meg a szorultaknak hitelbe s kamat nélkül, mint a nyerekedőknek fizetésért. Alig hihető dolgok, s nem csudálnám, ha előadásom gyermeki hűséget s hiúságot gyaníttatna; de még vagynak, akik ismerék, híret a korabeliektől hallották s még hihetlenebbeket említhetek.” (Azt persze senki sem fogja vitatni, hogy – miközben a 19/20. század fordulójára kétségtelenül nőtt benne [igaz, ki is nőtt belőle] a szakigazgatás szerepe – az elszegényedett dzsentrí köréből választott tisztviselők jóval arrogánsabbak és részrehajlóbbak voltak, mint apáik és nagyapáik nemzedéke. Az ok is elég kézenfekvő: a Monarchia új nemzedéke nem rendelkezett olyan szilárd anyagi és erkölcsi alapokkal és ehhez méltó magabiztos öntudattal, mint őseik, akiknek valóban nem megélhetési forrás, hanem úri passzió volt a viceispánkodás és szolgabíráskodás.)

Egyébként is – tetszik nekünk vagy nem tetszik – ide nyúlnak vissza a magyar önkormányzatiság és bizonyos fokig a szakigazgatás gyökerei. Hajlamosak lennénk persze rögtön hozzátenni: olyan is volt; paternalistának túlon túl szakigazgatási, szakigazgatásinak túlon túl paternalista. Ám azt se feledjük: ebből a közegből emelkedett ki a dualizmus kori Magyarország világszínvonalon álló jogszolgáltatási és szakigazgatási apparátusa is.

A magyarországi önkormányzatiság másik forrására, az e tekintetben eddig meglehetősen alábecsült városok, mezővárosok, sőt falvak – merthogy ezek is rendelkeztek e joggal – ekkortájt igencsak jól kifejtett önigazgatására itt csak utalhatunk. Csupán azt emlegetjük fel: a kutatóban óhatatlanul némi nosztalgia támad, ha azt olvassa, hogy a debreceni főbíró nótáriusával – legalább heti két-három napon – kint üldögélt a Nagytemplom előtt, s azonnal fogadta a hozzá fordulókat, s vagy azonnal igazságot tett, vagy tizenötöd napra (!) napolta el az ítélezést, amikor is rövid úton döntött.

Nincs kétségem afelől, hogy az előítéletek rabságában élők (és gyakran ítélezők) közül lesznek majd, akik alkalmasint, sportszerűtlenül, a feudalizmus

rehabilitásával, sőt apoteózisával vádolnak majd. Ha kihívásaim csupán jótá-nyit is elősegítik a kutatásokat, büszkén vállalom ezt a bélyeget. Ezekhez azon-
ban csak előítéletmentesen, időt és fáradságot nem kímélve érdemes hozzá-
fogni. Tapasztalataim szerint a személyi feltételek – egy mögöttünk sorjázó, a
mi megalkuvásainktól és ide-oda sandítgatásainktól mentes ifjú generáció –
adva vannak.

A hallgató persze joggal kérdi, hogy eszelősen felgyorsult világunkban hon-
nan lesz erre idő és pénz. A kérdés jogos, magam azonban – mást nem tehetvén
– rendíthetetlenül hiszek abban, hogy mindig marad egy picinyke rezervátum,
ahol a hozzám hasonlóan deskriptív szemléletű történészek elrágódhatnak a
fogyasztói társadalom szempontjából valóban érdektelen témáikon. Ha a tör-
ténettudomány szellemi potenciáljából csupán a külső megrendelések teljesí-
tésére telik, úgy tisztelettel kéretik azt a diszciplínát másként – mondjuk: törté-
nelem-kiszzerelő vállalkozásnak – nevezni.

*

Mielőtt lelépnék e nagy elődök által is taposott pulpitusról, szeretném megho-
nosítani a köszönetnyilvánítás természettudós-székfoglalókon ellesett szoká-
sát. Mindenekelőtt köszönettel tartozom a sorsnak, hogy olyan korba vetett,
amelyben egy magamfajtnak – aki nemcsak „boldog őse”, de még csak rokona
és ismerőse sem volt senkinek – minden eredményért, beleértve a tovább-
tanulás lehetőségét is, meg kellett küzdenie. Ekkor értettem meg, hogy a hiva-
tásszerűen végzett kemény, mindennapi munka nélkül – persze arányosan
meg-megszakítva bukolikus örömmel – nincs tartalmas emberi élet. Végeze-
tül már az is mérhetetlen öröömre szolgált, hogy e munkához odaengedtek,
s végtelenül boldog vagyok, hogy a dolog végül is jobban sült el, mint remél-
tem. Örkény István szavaival élve: még fizetnek is azért, amiért szívesen fizet-
nék, csak hogy csinálhassam.

Rengeteg támogatóm és barátom közül négynek tartozom megkülönbözte-
tett tisztelettel és köszönettel. A formát óvatosan kell megválasztanom, hiszen
a sors úgy hozta, hogy közülük hárman az elmúlt években magas közjogi méltó-
ságot töltöttek (vagy töltenek) be, márpedig nálunk választott köztisztviség-
viselőről tanácsos vagy semmit, vagy rosszat mondani.

Ha történész lett belőlem, úgy azt teljes egészében mesterem, Kosáry
Domokos szigorú, ám elnéző irányításának köszönhetem, aki külön az én szá-
momra felújította az egykori Eötvös Kollégium legnemesebb hagyományait. A
börtönből frissen szabadult Kosáry – aki már akkor is élő legendának számított
– 1962-től éppen a Pest és Nógrád megyei Levéltárban töltötte be a „kutató-
csász” magas közjogi méltóságát, amikor életutunk keresztezte egymást. Az

1949-ben katedrójától megfosztott és évekig az azóta fogalommá vált bibliográfiájáért kapott fillérekből tengődő vérbeli professzor rám zúdította addig erőszakkal visszafojtott pedagógusi szenvedélyét. Szegénynek nem kevés fáradságába kerülhetett, míg a fafejű vidéki kispolgár-süvölvényből gondolkodásra képes emberfőt faragott. Mióta tudom, hogy nem feltétlenül a türelem a legjellemzőbb erénye, külön értékelem, hogy engem mindig megkímélt fulmináns kitöréseitől.

Kosáry után Szabad György nevét említem, aki 1962-ben – egykori professzora, Kosáry Domokos iránti tanítványi szeretettől vezérelve – egyetemi felvételemet, saját reputációja veszélyeztetésével keresztülerőszakolta. (Akortájt ugyanis még érvényben volt a felvételi tilalom azoknak a gyermekeivel szemben, akiknek felmenői 1956-ban olyan bűnt követtek el, amit ma felemltetni kérkedésszámba menne.)

Mind a mai napig nem tudok belenyugodni, hogy Szűcs Jenő, önmaga kimentése nélkül, immár csaknem egy évtizede, faképnél hagyta rendszeres havi vacsoratársaságunkat. Az ő minden mellékszemponttól mentes, kristálytisza ítéletei mértékadóak voltak számomra; nélkülük néha manapság is kissé tanácstalannak érzem magam.

S végül a legnehezebb feladat az említett asztaltársaság harmadik tagjáról, Glatz Ferencről szólni, akihez – ma nehéz hivalkodás nélkül kimondani – immár negyedszázad óta talán még a kollegialitásnál és barátság nál is erősebb szálak kötnek.

Ezer hasznos apróságot tanultam tőle, leghálásabb azonban azért vagyok neki, mert hihetetlenül finom pszichikai érzéssel észlelte, hogy nemigen találok helyemet az 1970-es évek Magyarországon. Azóta tol, húz-von magával mindenüvé, ha nem talál eléggé ambiciózusnak (ami gyakran előfordul); nyilván nem utolsósorban ennek az ösztökének köszönhető, hogy ebben a – bevallom: számomra mindig is megszokhatatlan elvek szerint működő – társadalomban emelkedni tudtam, sőt talán bizonyos sikereket is elkönnyvelhettem.

Végezetül köszönettel tartozom a magyar történészek coetusának, amely immár több évtized óta ölel körül védelmező karjaival, elnézve rosszabbra sikeredett elméncségeimet és egyéb csínytevéseimet is. Magam ezt mindössze annyival tudtam viszonzni, hogy minden választott funkcióban azon igyekeztem, hogy szakmai testületeink inkább egy barátságos otthonhoz, mint héjafészekhez hasonlítsanak.

Hallomásból tudom, hogy vannak olyan történészek is, akik ezen a testvériesületen kívül, külön utakon keresik a maguk boldogulását. Csak annyit kívánhatok nekik, hogy szerencse kísérje őket sivar, társtalan útjaikon.